રઢીયાળી રાત

:: ભાગ બીજો ::

સંશોધક
ઝવેરચંદ મેઘાણી

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય શ્રેણિ : વર્ષ ૩ : ક્રમાંક ૨

રઢિયાળી રાત

[ભાગ બીજો]

સંશોધક

ઝવેરચંદ મેઘાણી

મુદ્રણસ્થાન

સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય : : રાણપુર

નકલ : ૨૦૦૦ * ઈ. સ. : ૧૯૨૬

—મૂલ્ય એક રૂપિયો—

પ્રકાશક

અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ.

નિવેદન

પહેલા ભાગની પુરવણી રૂપે પ્રગટ થતા આ બીજા ભાગનો આટલો વ્હેલો જન્મ આખી ગુર્જર જનતાને આભારી છે, કેમકે ગુજરાતને પોતાના અસલી યુગની આ કાલી ઘેલી લોક-વાણીમાં બહુ જ ઓછે યત્ને રસ પડી શક્યો છે.

પ્રથમ ભાગની પેઠે આમાં પણ કુટુંબ-જીવનની નાની નાની ઘટનાઓ, ઉર્મિગીતો, ઇતિહાસ-ગીતો, રમકડાંઓ તથા મુસલમાની ગીતો તો છે જ. પરંતુ 'રઢીઆળી રાત'ના સીમાડા એટલેથી જ ન બાંધી લેતાં થોડા વધુ વિસ્તારવામાં આવ્યા છે. રાધા-કૃષ્ણ, હાલરડાં, અને નવરાત્રિના બાલ-ગરબાની નવી ભાત આ સંગ્રહમાં પાડેલી છે. છતાં આખરે આ સંગ્રહનું વધતું જતું કદ કદાચ ગુર્જર પ્રજાની સ્મૃતિ પર અતિશય વિશ્વાસ મુકવા જતાં પ્રજાનાં ગજવાંની તાકાત વિચારવાનું છેક ભૂલી જશે, એમ માનીને તિથિ-ગીતો તથા બાર-માસી ગીતોનો રસભર્યો વિભાગ આ વખતે પણ જતો કરવો પડ્યો છે. અને હવે તો એ

"માગશરે માસડે રમતાં
"ભેળાં બેસી ભોજનીયાં જમતાં
"હવે હરિ કેમ નથી ગમતાં
આવો હરિ રાસ રમો વા'લા."

અને

" ભાદરવો ભલ આવીયો ને ઘોરમ વરસે મેઘ "
" હું રે ભીંજાઉં ઘર આંગણે ને મારા પિયુ ભીંજાય પરદેશ "

એવી કૃતિઓ કોણ જાણે ક્યારે રજુ થઈ શકશે !

આ સંગ્રહમાંના ગીત ૬૮-રથ ફેરો ૬૯-વાંસળી- ઘેલી અને ૭૧-કાગળ એ ત્રણે શુદ્ધ લોક-ગીતો હોવા વિષે શંકા રહી છે.

'લોક-સૃષ્ટિ' પરનો પ્રવેશક કેવળ આ ગીત-સૃષ્ટિની background* બની રહેલા લોક-જીવનની સમજ ખાતર જ લખ્યો છે. કારણ, મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે લોક-જીવનથી વિખૂટાં પડી ગયેલાં ઘણાં નર નારીઓની આ ગીતો માટેની રસ-પિપાસા, એ જીવનની સમજને

અભાવે અણુછીપી રહી છે. પરંતુ જ્યાં પ્રત્યક્ષ 'દર્શન' જ ન હોય, ત્યાં 'વર્ણન'ની પાંખો પર તો કલ્પના કેટલીક ઉડી શકવાની ! છતાં ય યત્ન કર્યો છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં જો આવું લોક-ધન હોય તો ગુજરાતમાં યે કાં ન હોય ? એવી મંગળ આકાંક્ષા ગુજરાતના સાક્ષરોને તેમજ તરૂણોને હૃદયે જોરથી જન્મી છે. એની શોધ પણ મંડાઇ છે. ડાકોરની સંસ્થાન હાઇસ્કુલવાળા બંધુ ચતુરભાઇ શંકરભાઈ પટેલ તથા ઉમરેઠના ઉત્સાહી શિક્ષક બંધુઓ મણિલાલ ઠાકર અને ઇન્દુપ્રસાદ ભટ્ટ ગુજરાતના લોક સમુદાયની અંદર જઇને ગીતો સંગ્રહી રહ્યા છે. તેમાંનાં થોડાં તેઓના અનુગ્રહથી છાપ્યાં છે. બાકી તો સ્વ. રણજીતરામભાઇનો સંગ્રહ પણ ગુર્જર લોક-ગીતોથી જ ભરેલો છે. એ બધાં ગીતો તપાસતાં મને તો ખાત્રી થઇ છે કે સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાત, બન્નેની આ દોલત સહિયારી જ છે. એનાં એ ગીતો, જેમ સૌરાષ્ટ્રના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં જઇને ભાષા ઇત્યાદિના થોડા ફેરફાર સાથ ગવાયાં, તે જ રીતે ગુજરાતમાં જઇને પણ એ જ ગીતોએ પોતાનો ઉપલો સ્વાંગ બદલી તે ભૂમિને અનુરૂપ લેબાસ પહેર્યો. માટે કોઇક કોઈક અપવાદ સિવાય તો સોરઠી અને ગુજરાતી એવા વિભાગો આ ગીતો પરત્વે અસ્થાને છે. વસ્તુતઃ એ બધાં ગીતો સારા ય ગુજરાતનાં છે. સારા ય ગુજરાતની અસ્મિતા એમાં અંકિત થઇ છે. સમસ્ત ગુર્જર જનતાના ગૌરવની એ સામગ્રી ગણાઓ ! પરંતુ ગુજરાતનાં ભાઇબ્હેનોએ આ ગીતોનાં શુદ્ધ સ્વરૂપ ઓળખી લેવાં પડશે. કેટલીક કૃતિઓ વિકૃત થઇ દીસે છે.

'રઢીયાળી રાત'ના રસાસ્વાદ માટે મુંબઇ, વડોદરા અને ઉમરેઠનાં ભાઇબ્હેનોએ નિમંત્રણ દીધું અને ઉદારતાથી શ્રવણ કીધું; ગુજરાત મહાવિદ્યાલય, ગુજરાત કોલેજ, શામળદાસ કોલેજ અને દક્ષિણામૂર્તિ ભવનના આચાર્યો, અધ્યાપકો તેમજ વિદ્યાર્થી બંધુઓએ પોતાને દ્વારે આ પ્રચાર અજમાવવાનો સુયોગ કરી આપ્યો. એટલું જ નહિ પણ જ્યાં હજુ જઈ શકાયું નથી તે બહાઉદ્દીન કોલેજમાં પણ અંગ્રેજી વિષયના એક અધ્યાપક સાહેબ પોતાના તરૂણોને comparative study માટે 'રઢીયાળી રાત' વિષે ભલામણ કરી રહ્યા છે; એ બધી વાતોને 'સૌરાષ્ટ્ર' પોતાની મહામૂલી કમાણી ગણે છે.

આ સંગ્રહને માટે અમારા ગામના અંત્યજ ભાઇ ધુડા તથા ભાઇ જીવાનો, ભાવનગર મહિલા વિદ્યાલયવાળા મિત્રોના તથા;

ભાઈશ્રી કપિલ ઠક્કરના કુટુંબોનો, ઉત્સાહી વિદ્યાર્થી બંધુ કાંતિ જોશીનો તથા વઢવાણવાળા બંધુ વજુભાઈનો હું ઋણી થયો છું.

અને હવે શું ? મુરાદ છો મેરૂ જેવડી છે. સંજોગો પ્રભુને હાથ છે. પણ આશા રહે છે કે આ ક્રમને વ્હેતું રાખી શકાશે. હજુ તો ભજનોનો વિશાળ પ્રદેશ પડયો છે. ચારણી છંદો ગીતો પણ એકઠાં થઈ રહ્યાં છે. અત્યારે સહુથી પહેલાં તો નેત્રો આપણાં લગ્ન-ગીતોના લૂરખા ઉપર મંડાય છે. એની ભાવનામસ્ત પંક્તિઓ ગુજરાતને ગમ્યા વિના રહેશે નહિ. એકજ નમૂનો : પરણવાની વિધિ થઇ રહો, સાજનમંડળનો વિદાય સમય આવ્યા છતાં પણ ઘેલી કન્યા પોતાના પીયરને તજવાના વિચારમાં ઘુંઘટની અંદર રડી રહી છે. તે વેળા કોઇ લોક–કવિએ વરરાજાને કેવાં કેવાં મનામણાં કરતો કલ્પ્યો છે !

મેં તો કુંઅર કોરીને ઘર કર્યાં રે
મેં તો દાંતનાં કરીયાં કમાડ રે હો લાડડી
હજુ રે સમજ મારી કોયલડી.

મેં તો દાદા ...ભાઇને દૂભવ્યા રે
તારા આછા ઘુંઘટડાને કારણ હો લાડડી
હજુ રે સમજ મારી કોયલડી.

રસિક ગુજરાત આવી થોકબંધ સામગ્રીનો ધ્વંસ ન જ સાંખી શકે. છૂટાછવાયાં પ્રગટ થયેલાં એ ગીતોનું વ્યવસ્થિત સંપાદન–કાર્ય થવાની જરૂર છે.

રાણપુર તા. ૧ : ૧ : ૨૬ — સંપાદક

*

સાંકળિયું

મુસલમાની

શુદ્ધ ગુજરાતી

નવરાત્રિના ગરબા

હાલરડાં અને બાલગીતો

પરચુરણુ ગીતો

લોક-સૃષ્ટિ

કુદરત

અંદર પ્રવેશ કરીએ ત્યાં જ જો સુગંધ ન આવે તો એ ફુલ-વાડી શાની? એમ સાચું લોક સાહિત્ય તો એજ, જેમાં દાખલ થતાંજ લોક-જીવન અને તેની ચોગમ પથરાયલી કુદરત આપણને એની સુવાસ વડે ઘેરી લે. આ ગીતોની અંદર સમસ્ત લોક-સૃષ્ટિ જેવી ને તેવી સજીવન ઉભી છે. શબ્દો વાંચવાની સાથે જ એ વસ્તુઓ પોતે વાચકની આંખોને ભેટી પડે છે. લોક-ગીતોમાં પ્રવેશ કરનારો વાચક જાણે કે ગ્રામ્ય-જગતનો પ્રવાસી બની જાય છે. એની આસપાસ છેક ગામની 'સીમડી'થી માંડીને ગ્રામ્ય કુદરતનું તથા લોક-નિવાસ સમસ્તનું વાતાવરણ બંધાતું આવે છે. આજે તો અગ્નિ, વાયુ કે વીજળીનાં વેગવંત વાહનો આપણને ગ્રામ્ય-જગતનો ધીરો ધીરો પરિચય થવા દીધા વગર સીધે સીધા સડેડાટ લોક-સમુદાયની વચ્ચે ઉતારી મુકે છે. જાણે આપણે અદ્ધરથી અચાનક ધબ દઇને નીચે પછડાયા હોઇએ તેવું અનુભવાય છે પરંતુ પૂર્વે તો પ્રવાસી ધીરે ધીરે આવતો, જંગલના ઝાડથી લઈને એક પછી એક વસ્તુની ઓળખાણ કરતો આવતો, અને સૌથી પ્રથમ એને ગામડાની સીમડી ભેટી લેતી. ગામની સરહદ શરૂ થાય ત્યાં કોણ માનવી એની સામે ટહુકો કરવા ઉભું હોય? ગાય ભેંસોને ચારતો ગોવાળીઓ: સીમાડા ઉપરનો જાણે કે અધિષ્ઠાતા માનવ-દેવ. પ્રવાસીનું અજાણ્યાપણું ત્યાંથી જ તુટી જતું. પછી આગળ ચાલતાં ખેતરો આવે, જેની વચ્ચે,

"કેડ કેડ સામી રે સેંજળ ડુંગરી
"કુંયા સાચેલા લોડા લો"

એવી નાનકડી ટેકરીઓ, છાતી સુધી ઉંચી ભેખડો, અને

"ડુંગરે ચઢીને ગોફણ ફેરવી"

એવી ગોફણો ફેરવી ફેરવી પત્થરો વડે પોતાના ખેતરના હરાર મોલમાંથી પશુઓને હાંકતો ખેડુ નજરે પડે; પતિની સાથે સાચી સહચરી બની રહેલી, પતિના આદેશો ઉઠાવતી, કદી કદી વળી મસ્તી-એ ચઢીને સ્વામીને સામા જવાબ દેતી, પતિને જમાડવાનું ભોજન (ભાત) લઇને ગામમાંથી આવતી, આજ્ઞા–ભંગને માટે કદી સોટા ખાતી, રડતી રડતી ઘેર જતી, મિષ્ટાન્ન રાંધીને પાછી પતિને રીઝવવા આવતી, રીઝાયલા પતિને પત્થર મારીને મીઠું વેર વાળતી, અગર માર ખાઇને મહીયરને માર્ગે વિચરતી ખેડુ–પત્નીનાં દર્શન થતાં. એવાં એવાં ખેતરો વટાવીને પછી અતિથિ 'આલી લીલી' વાડીઓનાં વૃંદ વચ્ચે દાખલ થતો. વાડીઓ ઘણે ભાગે ગામની નજીકમાં હોય છે. ત્યાં યે લોક-જીવનની શાંત ગડમથલ મચી હોય છે. અને ફુલવાડીનાં ફુલો સંભા-ળતો માળી ત્યાં રાજ કરી રહ્યો છે. પછી આવે છે સરોવરની પાળ; જ્યાં વટેમાર્ગુને વાટ બતાવતી, તૃષાતુર પ્રવાસીને પાણી પાતી, ઠઠ્ઠા મશ્કરી પણ કરી લેતી પનીઆરીઓ કુદરતનું પડ ગજાવી રહી હોય છે.

જળાશયો

તો લોક-જીવનની સમૃદ્ધ દશાનાં પ્રતિબિમ્બો પાડતાં ઉભાં હોય છે. એ નદીઓ, જ્યાં ચોમાસે

'ચારે ને કાંઠે રે માતા મોરી છલી વળ્યાં'

અથવા,

ભાદરવો ભલ આજીયો ને નદીએ ગાજે નીર'

એવી રમ્યતા જામી હોય છે, જ્યાં મસ્ત પનીઆરીઓ

"ચલ આગર ચલ ગાગર જમનાને જાયેં
"જમનાનાં ઓળાં નીર રે ગાગર ઘુમેછે"

એ રીતે બેડલાંને ઘુમાવતી ઘુમાવતી વિચરતી હોય છે; 'સેંજળી-યાળી સર' નામે ઓળખાતાં અખંડિત ઝરણાંનાં પાણી ભરવા પણ રમણીઓ સંચરે છે. વળી 'મોતીડે બાંધેલી પાળ' વાળી, નાની શી,

નિર્મળાં નીરની ચંદણ તળાવડી; આછુડા કુવા; એ કુવાને કાંઠે મ્હેકતો કેવડો કે સપાટી પર છવાયેલો, લીલુડો શેવાળ; વાવમાં હિલોળા લેતાં નીર; વગેરે બધાં દૃશ્યો લોક-કવિતાની પ્રેરણાનાં ધામો છે. પાદરથી નીકળતો પ્રવાસી એક પલકમાં જ ત્યાં

"સો સો બેડલીયાંની હેલ્યું ચડે"

એ નિહાળતાં જ—સો સો બેડલાં ભરી ભરીને શિર પર ચડાવી ચાલી જતી પનીઆરીઓને જોતા જં—ગામના આબાદાનીનાં માપ કાઢી લેતો. અને

"ઝલકાતું આવે બેડલું, મલકાતી આવે નાર રે
મારી સાહેલીનું બેડલું"

એવું બેડું ભરવા જવું એ તો જીવતરનો અણમૂલ એક કોડ હતો. વળી

"રાણકદેવડી રે કાંઇ વધે દી' ને રાત રે
પાંચ વરસની પાણી ભરે"

એવી પંક્તિઓ શું સૂચવે છે? વ્હેલી વ્હેલી વયે પાણી સીંચવામાં તો સ્ત્રીજીવનની ચતુરાઈ સમજાતી. કોઈ કોઇ જળાશય તો વળી

"ભાતુભાના બાગમાં રતન-કુવો"

એટલે કે ગામના દરબારોની ફુલવાડીઓમાં હોય; અને ત્યાં જ્યારે "સો સો બેડલીયાંની હેલ્યુ" ચડતી જોવામાં આવે, ત્યારે તો તેવા ગામના રાજાઓની પવિત્ર નીતિ અને ગામ-જનોના નિર્ભય વિશ્વાસ-ભાવના સ્મરણમાં ચડે છે. આમ આ જળાશયો કેવળ વૈભવ, જીવન-કોડ કે રાજા પ્રજાની નિર્મળ હેતપ્રીતનાં જ માપકો બનીને નહોતાં અટકી જતાં. એ તો સંવનનનાં—પ્યાર કરવાનાં પણ ધામો હતાં. લોક-કલ્પનામાંથી સરજાયલો કોઇ રામચંદ્રજી, મૃગયા ખેલતો ખેલતો તરસ્યો બનીને વગડામાં દૂરથી તબકતા તળાવ પર જઈ પહોંચે, ત્યાં બાળ-કુંવારી સીતાને પાણી ભરતી ભાળે, ઘડીક ઘડો રામ ગટગટાવી જાય, બન્ને વચ્ચે તારામૈત્રક રચાય,

"પરણી છો કે બાળ કુંવાર રે રામૈયા રામ"

એમ પૂછપરછ થાય, અને અવિવાહિતા સીતાની સાથે ત્યાં ને ત્યાં લગ્ન ઉજવાય. કોઈ શિકારે ચડેલો શ'ખેંગાર મજેવડીના પાદરમાં નીકળે છે અને તળાવની પાળે

"શાણુકહેવડી રે કાંઇ પાણીડાંની હાર્ય રે
રાય રે ખેંગાર ઘોડા ખેલવે.
"વાયા વાયા રે કાંઈ ઓતર દખણા વાય રે
ચુંદડીના છેડા ફરકીયા.
"જોયો જોયો રે એની કેડય'નો લાંક રે
બીજો જોયો સવા ગજ ચોટલો"

એવાં રૂપ ગુણ નિરખીને એ કન્યાના પિતા કને માગું નાખે છે ગામડાંના પાણીઘાટને આરે એવી પ્રેમ-ઘટનાઓ અંકાયેલી છે. અને

"જળ ભરૂં તો ભરવા નો દીયે,
"વા'લો ખોબે ઉડાડે નીર, જીવણ જાવા દે"

અથવા તો

"હું રે ભરૂ ને મારી ભાભી ભરે,
"ત્યાં ભાભીનો સાયબો આડો ફરે,
" રે જળ-વાદળીનાં નીર મારે કોણ ભરે "

એવી પ્રીતિની મસ્તીઓ ત્યાં એક દિવસ મચી હતી. વળી

"કાન તારે તળાવ રૂમઝુમતી રમવા નીસરી"

એવી રૂમઝુમ કરતી ગ્રામ્ય રાધિકાઓએ જળાશયોની પાળ પર ઉભીને જ કાંઠે ઘોડા ખેલવતા પોતાના કૃષ્ણ પ્રિયતમોને

"નાગર ઉભા રો' રંગ રસીઆ"

એવા લાંબા મીઠા સ્વરે પોકારો પાડ્યા છે. કેક રસિકાઓએ

"હું તો દાતણીયાં લઇને ઉભી રહી રે,
'દાતણ ન્યાં કરજો મારી સગી નણંદના વીર જો
"આછુડામાં જાજો જીવણ ઝીલવા રે."

એવી આજીજીઓ ગાઇ ગાઇને જળ-ઝીલણ રમવા પોતાના કંથને નોતર્યાં દીધાં હશે. પાણી સીંચતાં સીંચતાં, પગથીયે જેના પગ લપસ્યા

હોય તેવી કોઈક રસ-ઘેલડીઓના નવસરા હાર પણ તૂટીને, નવરંગી મોતીડાં વેરાયાં હશે, અને મોતીડાં વિખરાય એ બીનાને તે કાંઈ કવિતામાં ઉતાર્યા વગર રહેવાય? એટલે જ ગવાયું કે

"રાજ આઠ કૂવા ને નવ પાવડાં,
"રે મારો પાવડડે લપટાયો છે પગ રાજ
મોતી વેરાયલ ચોકમાં"

અને પહેલા ખોળાનો 'બાવન બેટડો' ધવરાવતી ધવરાવતી, પોતાને મહીયરેથી વેલ્યમાં બેસી સાસરે જતી કઈક તરૂણ જનેતાઓએ રસ્તામાં પોતાના એ બેટડાને ક્ષીર સરખાં મીઠાં નીરમાં સ્નાન કરાવ્યાં હશે તેનું

'દુધે ભરી તલાવડી નવરાવતી આવે'

એવું મધુર ચિત્ર આલેખાયું છે. ધૂમતી ગાગર માથે લઈને પાણી ભરતી કૈક નવ-વધુઓએ 'માથડાં દુઃખે' 'પગમાં કાંકરી વાગે' એવી વિનોદભરી ફરીઆદો નોંધાવીને પતિની પાસે લાડ કર્યાં હશે.

જળાશયની આવી રસમસ્ત તસ્વીરની બીજી કરૂણ બાજુ પણ લોક-ગીતોમાં બતાવેલી છે. વઢીયારની સાસુએ આપેલા સંતાપ સહેનારી દુઃખીયારી વહુ કુવાને કાંઠે ઉભીને પોતાના દાદાને ઉડતા પંખીની સાથે શો સંદેશો કહાવે છે?

"દાદા તે દીકરી વઢીયારે નો દેજો જો,
"વઢીયારી સાસુ રે દાદા દોહ્યલી.
'દી'એ દળાવે મને રાતડીએ કંતાવે જો,
"પાછલે ને પરોડીયે પાણી મોકલે.
"ઓશીકે ઈંઢોણી વહુ પાંગતે સીંચણીયું જો,
"સામે ને ઓરડીએ વહુ તમારૂં બેસણું.
"ઘડો ઝુડે ને સીંચણીયું નવ પૂગે જો,
"ઉગીને આથમીઓ કુવા કાંઠડે.
"ઉડતા પંખીડા મારો સંદેશો લઈ જાજે જો.
દાદાને કે'જે રે દીકરી કુવે પડી.

એવી કૈક ગરીબડી દીકરીઓએ પોતાનો છેલ્લો વિસામો કુવાનાં કાળાં નીરમાં શોધ્યો હશે. તેમજ કોઈ કોઈ રણચંડી બનેલી સ્ત્રીઓએ

“આધેરાં રહી વહુએ ધક્કો રે દીધો,
બાઇજી કૂવામાં બુડ્યાં રે મારી સૈયર સમાણી.”
“બાઇજી બુડયાં ને સાડલો તરે,
રમે ને પાછાં વળે રે મારી સૈયર સમાણી.”

એવી વિધિ કરીને સાસુઓને જળ-સમાધિ લેવરાવી હશે. ગામડાનું જળાશય, એટલે આવી કાળી અને ઉજળી સ્મૃતિઓનું કેન્દ્ર : સ્નેહ, મસ્તી અને શોકની કૈંક ઘટનાઓનું ધામ. એની ઉપર તો કોઈ જીવંત દૈવી શક્તિની આણ વર્તતી હોવાનું મનાય છે, કોઇ કોઈ વાર એ જળ-દેવતા ગામ—લોકો પાસે ભોગ માગે. બાર બાર વર્ષો સુધી ગાળેલું નવાણ છાંટો યે નીર નથી આપતું. જોશીડાને જોશ જોવા માટે તેડાવ્યા. જોશીડાએ ભાખ્યું કે જળદેવ બત્રીસા માગે છે. માટે

‘દીકરો ને વહુ પધરાવો જી રે.’

ઘોડી ખેલવતો કનૈયો કુંવર અને બેટડો ધવરાવતી ભરજોબનવંતી વહુ પલકમાં હા પાડે છે. છેલ્લી વાર માવતરને મળી લેવા વહુ મહીયર ચાલી. લોકો સામા મળ્યાં. મેણાં દીધાં કે

“મરવાનાં હોય તો ભલે રે મરજો,
એનાં વખાણ નવ હોયે જી રે”

બલિદાનની સાચી ભાવના પ્રતિક્રિયા આ આક્ષેપને સાંખી શકી નહિ. બાઈ પાછી વળી ગઈ. મોરની સાથે સંદેશા મોકલાવ્યા કે

મારી માતાને એટલું રે કે’જે
મોડીયો ને ચુંદડી લાવે જી રે.

જેઠાણીનાં ગરમ કરેલાં પાણીએ સ્નાન કીધું, નણંદબા પાસે માથું ગૂંથાવ્યું અને

પુતર જઇને પારણે પોઢાડયો,
નયણે આંસુની ધાર જી રે.

વાત્સલ્ય, દાંપત્ય અને લોક—સેવાની લાગણીનાં કેવાં તુમુલ તોફાન ! વાજતે વાજતે લોક સમુદાયની વચ્ચે જાણે કે વરઘોડીયાં ફરી વાર ચોરીએ ચડવા ચાલ્યાં. નવાણને પગથીએ પગ દેતાં જેમ ઉતરતાં જાય

છે તેમ તેમ એ સૂકી વાવનાં પાતાળી નીર ઉભરાતાં આવે છે. કાંડાં ડૂબ્યાં, ગોઠણ ડૂબ્યા, કમ્મર, છાતી અને છેવટ માથા ઉપર પાણી ફરી વળ્યાં. જળાશય છલોછલ ભરાઈ ગયું. ભોગ પહોંચી ગયો. બાર બાર વર્ષથી પાણી વિના તરફડતાં પશુ પંખી અને માનવીઓને આનંદ વછૂટયા. પણ જળાશયને તીરે ઉભેલાં બુઢ્ઢાં માવતર શું પોકારે છે?

"એક હોંકારો દોને વસરામભાઈ
ગોઝારાં પાણી કોણ પીશે જી રે.

"એક હોંકારો દ્યોને વાઘેલી વહુ
ગોઝારાં પાણી કોણ પીશે જી રે!

જળાશયના જતનની આટલી ઉગ્ર ત્યાગ–ભાવના આલેખતું આ મશહૂર ગીત લોકોના પ્રાણમાં જોરથી રેડાઈ ગયું છે કોઈએ એ કથા માધાવાવ સાથે સાંધી, કોઈએ ભીમોરાની વાવ સાથે જોડી, તો કોઈએ વાણુભા ગામ સાથે એમ સહુએ એને પોતપોતાનું બલિદાન–કાવ્ય સમજી લીધું. એમાં લોક–જીવનની civics અને politics સમાઈ જાય છે. સમસ્ત કુટુંબની રક્ષાને ખાતર જેમ વ્યક્તિ પોતાનું વ્હાલું સુખ હોમી દે (મોટાં ખોરડાં ર. રા ભાગ ૧) તેમ સમસ્ત લોકહિતને માટે કુટુંબોનાં બલિદાન ચડી જાય, તે આ ગીતનો મર્મ છે. આવાં બલિદાનની અંદરથી કેટકેટલી નોખનોખી લાગણીઓ ઉછાળા મારે છે! વાત્સલ્ય, દાંપત્ય, કુટુંબ-સ્નેહ, નિર્દોષ મૃત્યુની પારાવાર કરૂણતા, વગેરે તમામ ઉર્મિઓના હૃદયવેધી સ્વરોની વચ્ચેથી લોકહિત-લોકરક્ષાનો મંગળ ઘંટારવ સંભળાય છે. છતાં યે એ સ્વર બીજા સ્વરોને રૂંધી નથી મારતો. ગામ–અભિમાન કે દેશાભિમાન, મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ ઝૂંટવી નથી લેતું. જળાશયના કિનારાઓ આવી આવી લોકજીવનની સમરવાઓના મુંગા સાક્ષીઓ છે. જળાશય તો ગામડાંનો આર્તનાદ છે.

વડલો

લોક–જીવનમાં જેવું સ્થાન જળાશયનું, તેવું જ સ્થાન ગામને પાદર લુંબઝુંબ ઉભેલા વડલાનું હોય છે. લગભગ પ્રત્યેક ગામડાને આંગણે આ જટાજૂટધારી ઋષિ–વૃક્ષ કૈં કૈં જમાનાઓના પલટાઓ જોતું જોતું અડગ ઉભું હોય છે. અને એવા ધીરગંભીર ઘટાદાર તરૂવરને આશરે એટલાં એટલાં પશુ પંખીઓ ન્હાલતાં હોય છે કે લોક–પ્રજાએ એના રક્ષણાર્થે એને કોઈ દેવ-દેવીનું થાનક બનાવી દીધેલ હોય છે. એને પાંદડે

પાદરે માતા ચામુંડાના દીવા બળે, એની ડાળીએ ડાળીએ દેવી વાસડા છે, અને એને કાપનાર મનુષ્યનું સત્યાનાશ નીકળી જાય, તેવી રમ્ય–ભીષણ ઘટનાઓ જોડાતી જાય છે વળી

“જોગીડો ઉતર્યો એજ વડલા તળે રે લોલ”

એવા કેક અવધૂત અતિથિઓની ધૂણીઓ ગામના વડલાની છાંય-ડીમાં ધખતી હોય છે. પતિ–પત્નીના વિજોગની ઘડીનો સાક્ષી પણ એ નિર્મોહી વડલો જ હોય છે; વરસતે આષાઢ મહિને

“ વાલમ વળાવાને હું રે ગઈ’તી
“ ઉભી રહી વડલા હેઠ વા’લા !
“ વડલો વરસે સાચે મોતીડે રે
“ તેનો પરોવ્યો હાર વા’લા !”

એવાં કેટલાં યે વિરહ–અશ્રુઓ એ વડની નીચે ઝરેલાં હશે. એ વડલા, ગાયોના ગોંદરા, નાની અમી ડુંગરી અને તે ઉપર નાનકુ દેરડી, વગેરે, બધાં સ્થળો તે સ્થળો જ નહોતાં, પણ લોક–જીવનની ચિરંજીવ સંસ્થાઓ હતી. ગામનો ઝાંપો (દરવાજો) એ વડે રળીઆમણો લાગતો.

ઝાંપો

એ ઝાંપો–કે જ્યાં સુધી સાસરે જતી કન્યાને એની સૈયરો વળાવવા આવતી, જ્યાં ‘મોટાં ખોરડાં’ વગોવનારી નિર્દોષ વહુની નનામીઓને બીજે વિસામો દેવાતો, અને જ્યાં શત્રુઓને રોકતાં રોકતાં રણે ઝુઝીને શૂરા પુરુષોએ દેહ પાડેલા તે ઉપર સીંદુરીયા રંગની ખાંભીઓ [illegible] થાતી. ગામનો ઝાંપો તો સ્નેહ, વીરત્વ અને મૃત્યુની પુનિત ભાવનાઓનો સ્મરણ–સ્તૂપ લેખાતો.

આકાશ

પગ નીચે આવી રમ્ય ધરતી અને માથા પર નવલખ તારાથી જડેલું આભામંડળ : નવલાખ તારાઓ તો જાણે અમારી ઓળખીતા રહેતા હોય તેવી ગાઢ પરિચિતતા લોક–ગીતોમાં જ્યાં ને ત્યાં આલેખાયલી પડી છે. કૃષ્ણ પ્રભુને માટે

“તલખે નવલખ તારા ગોકુળ રથવાળા”

અને રામચંદ્રજીના લગ્ની અંદર જાણે ગગન-નિવાસી સાજન મંડળ મળ્યું હોય તેમ ગવાયું કે

'નવલખ તારા જોઈ રીયા   રામૈયા રામ."

આટઆટલી વસ્તુઓથી પરિચિત બન્યા પછી તેની વચ્ચે વસતો લોક-સંઘ જાણે કે આપણને અતિ જૂની ઓળખાણ વાળો લાગે છે. ગામનો કારીગર વર્ગ, વેપારી વર્ગ, વસવાયાંઓ અને અસ્પૃશ્યો પણ આ રાસડાઓની વારંવાર આવલીની ચસગાથાઓમાં સ્થાન પામી રહ્યાં છે. માળીડા રાજાજીનાં ગજરા અને રાણીજીના હાર ગૂંથે, વાંઝ રાજાજીના મોળીયાં (પાઘડી) અને રાણીજીનાં ચીર વણે, સોનીડા વાંકીયા અને ઝાલ બનાવે, સૂતાર ઢોલીયા અને હીંડોળાના ઘાટ ઉતારે, લુહાર દીવડા અને બખરની સાંકળી ઘડે; એટલું વર્ણન હરકોઈ રળીઆમણા ગામની રિદ્ધિ બતાવવા બસ થાય છે. ગામની નારીઓ કસુંબીઓની દુકાને ચુંદડી વોરવા, મણીઆરની દુકાને ચુડલા વોરવા, કંસારાની તાંબડી વોરવા હર્ષભેર નીકળી પડે છે તેનું મસ્તીભર્યું ચિત્ર કેટલાં ચે ગીતોમાં અંકાયલું છે. વસ્ત્રાભૂષણો ઓઢી પહેરીને તો સદા ય પાણી ભરવા સંચરવાના કોડ જાગે છે. જીવનના અલંકાર પોશાકમાં તેમજ ઘરના રાચ રચીલામાં જનસમૂહને જે રસ હતો તે જ રસ કાવ્ય વાટે ઢળીને આ કારીગર કોમોને પણ રીઝવતો હતો. સ્ત્રીઓના રાસડામાંથી ઢોલ બજાવનાર ભંગી પણ બાતલ નથી રહ્યા. મેચારણ તો રસ-મૂર્તિ જ છે. પરંતુ વાઘરણ જેવી સ્ત્રીને પણ ખાસ વિનોદાત્મક ગીતમાં .રી ઉતારી આવી છે.

પ્રવાસ વર્ણન

લોક-સમુદાયના મહીસાગર-મેળાઓ મળે છે. પોઠયો લઈ લઈને વણઝારાઓ નીસરે છે. માર્ગો ઉપર આયે આયે ઝીણી ઝીણી ખેપ (ધૂળ) ઉડતી આવે છે. દેશ પરદેશથી હાથી, ઘોડાં, બળદો, વેલડી, ચુંદડી વગેરે મોહક સામગ્રીઓ આવે છે. પરંતુ, રમણીઓ નિઃશ્વાસ મૂકીને ગાયછે કે,

"છેલ છોગાળો હોય તો સુલવે,
"ડોલરીયો હરિયાપાર, મોરલી વાગે છે."

એવા રસિક સ્વામી વિના આવી વસ્તુઓ બીજું કોણ લઈ આપે? વિદેશે બેઠેલા કંથ સાંભરી આવે છે. અને

'વા વાયા ને વાદળ ઉમટયાં',
"મધ દરિયે ડુલેરાં વ્હાણુ......

એવી વર્ષાઋતુમાં કુંજડીઓની સાથે સંદેશા છૂટે છે. આમ પ્રવાસના પ્રેમળીનાં વર્ણનો વારંવાર આ ગીતોમાં ડોકીયાં કરે છે. વિદાય વખતના પ્રસંગોમાં, પતિના પ્રવાસની ત્રણે ઋતુઓની ફિકર કરનારી સ્ત્રીને પતિ જવાબ આપી રહ્યા હોય છે કે,

"ભેળાં રેશમી ગાદલાં લેશું, શિયાળો શું કરે રે લોલ,
* * *
ભેળી ઝગમગ છતરી લેશું ઉનાળો શું કરે રે લોલ,
* * *
ભેળા મીણીઆ માફા લેશું ચોમાસું શું કરે રે લોલ

એ સૂચવે છે કે તે કાળના પ્રવાસો વર્ષોનાં વર્ષો સુધી લંબાતા હતા, વિયોગની પ્રબળ વેદનાના એ પ્રેરક હતા, અને પુનર્મિલનના આનંદો

"ચારણુ ઘેરે આયો રે
"સુંજો ચારણુ ઘેરે આયો,
"લીલુડા નેસવાળો રે
"સુંજો ચારણુ ઘેરે આયો "

એવી આવેશભરી પંક્તિ વાટે ધસમસતા હતા. આપણાં બાર-માસી ગીતો પણ એ જ લાંબા વિરહો અને પ્રવાસોમાંથી નિર્ઝરનાં હતાં.

લોક–જીવનના આનંદો

"ઉંચી મેડી તે મારા સાયબાની રે લોલ;
"નીચી નીચી ફુલવાડી ઝુકાઝુક,
"હું તો રમવા ગઈ'તી રે મોતી બાગમાં રે લોલ.

એવી ઉંચી ઉંચી પોતાના સ્વામીની મેડી, અને નીચે ઝુકાઝુક જામેલી ફુલવાડી, તેમાં સ્વામીની દ્રષ્ટિ પડે તેવી રીતે રાસડે રમવા જવું, એ સ્ત્રી-હૃદયની ભૂખ હતી. આતિથ્યની ભાવના તો એટલી પ્રબળ હતી કે,

'કેડુની જોતી'તી વાટ, મે'માન આવ્યા'
* * *
ઘોડીડો ઉતર્યો, સેજ વડલા તળે રે લોલ.

એવાં અનેક ગીતોમાં અતિથિ-સત્કારના કોડ વછૂટી નીકળ્યા છે. પોતાનાં પ્રિયજનોને યાદ કરતી નારીઓ, આતિથ્યની અટપટી વિધિ-ઓમાં નથી સમજતી. સમજે છે માત્ર એટલું જ કે,

"શેરી વળાવી સજ કરું ઘેરે આવોને.
"આંગણીએ વેરું ફુલ, મારે ઘેરે આવોને."

દાતણ કરવા સોનાની ઝારી, નાવણ કરવા ત્રાંબાકુંડી, ભોજનમાં કંસાર, ત્રાંબાના ત્રાંસમાં ઠારેલા શીરા, પોઢણમાં સાગ સીસમના ઢોલીઆ, હીંડોળા ખાટ, રેશમી ગાદલાં, ભરતના ઓછાડ, અટલસનાં ઓશીકાં, ગલગટ ગાલમસૂરીયાં, વીંઝણા, સાંગામાચી, પારણાં, ચમ્મર છતરી, ચાખડી, રૂમાલ, ચોખા અને કુંકાવટી, ધુપેલ તેલ, પાણી ભરવાનાં બેડાં, અને ઓસરીઆળા ઓરડાઃ એ બધી જીવતરની રસ-સામગ્રી લેખાતી. એમાંથી કવિતાની છોળો વછૂટી છે. એટલું જ બસ નથી. ગેડી દડાની રમતો, ઠેર ઠેર વાગતી ઝૂલણ મોરલીઓ, પીતળીયાં પલાણવાળા હંસલા ઘોડા ઉપર કે રોઝડી ઘોડી ઉપરની સવારીઓ, ઘર પછવાડેની ફુલવાડીઓ, એનાં મ્હેકતાં અને મ્હાલમ વિના કરમાતાં ફુલો, વનમાં બંધાતા હીંડોળા અને હીંડોળાની નીચે હીલોળા લેતાં સરોવરો, આસોપાલવની અને કદંબની છાંયડીઓ, પારસ પીપળાઓઃ એ બધાં પણ પ્રેમ-પ્રાણની કોઈ અનંત ક્ષુધાને સંતોષતાં તેમજ અતૃપ્તિનો અગ્નિ સળગાવતાં, આ રાસડાઓમાં રજુ થાય છે. વનવાસી જીવનનો આ બધો રાજ-વૈભવ આજ કેવળ ગીતોમાં જ રહી ગયો છે! આજે નવા રાસ રચાય છે. પણ તેમાં યે આ તળાવડી, સરોવર, સોના ઇંઢોણી ને રૂપા બેડલાં, સરિતાના આરા, આસોપાલવ વગેરે ગ્રામ્ય-જીવનની સામગ્રીઓ જ સ્થાન પામે છે. પાણીનો એક લોટો પણ માથે ઉપાડી ન જાણનારી, કે સરિતાના કિનારાથી સદા છેટે જ નાસનારી નવા યુગની નારીઓને પણ આખરે અસલી જીવનની જ ગાથાઓ ગાવી પડે છે. કારણ કે કાવ્ય તો ખુદ વસ્તુઓની અંદર જ રહેલું છે. કૃત્રિમતાને સાચા કાવ્યમાં નહિ ઉતારી શકાય.

લોક-જીવનના વ્હેમો

નદીનાં નીરમાં ન્હાતી ના કોઈ કમળ-ફુલ તરતું આવે અને તરૂણ કુમારિકા એને સુંઘતાં જ ગર્ભ ધારણ કરે, એવી અલૌકિક બીનાને લોક-જીવનમાં અને લોક-કવિતામાં સ્થાન હતું. સંતતિને કાજે રાજાઓ દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા જનહિતકારી જળાશયો બંધાવતા

અને જળાશયને પગથીએ પગથીએ દીપમાળા પ્રગટાવતા. પાણી ખાતર જળાશયને જીવતાં માનવીઓના બત્રીસા ચડતા. સંતાન ખાતર શીતળા દેવીને અને જમીયલ પીરને નૈવેદ્ય ધરાતાં. દયાળુ પીર ગાય જેવા પૂજનીય પ્રાણીનું બલિદાન સ્વીકારવા ના પાડતો અને એની સાક્ષી રૂપે, ગાયની ખરીઓ પત્થરમાં છપાઇ જતી. દેવીઓ આવીને વડલા વાવી વાવી ઉછેરતી. એને પાંદડે પાંદડે દેવીઓના દીવા બળતા ને ડાળીએ ડાળીએ દેવીઓ નૃત્ય કરતી. યુદ્ધે ચડનારા વીરને શંકર ભગવાન હોંકારો દઇ સાવધાન કરતા કે ભરી પીઠીએ અને બાંધ્યે મીંઢોળે જતો નહિ. યુદ્ધમાં મરવા જ સરજાયલો યોધ્ધો પોતાની વિદાયને સમયે અમંગળ ચિન્હો જોતો; ઉંબરમાં એનો પગ લપસતો; બારણામાં એની પાઘડી ભરાતી; ખીંતીએ એનું ભાલું અટવાઈ જતું; ઘોડી ઉપાડતાં છીંક થાતી; લાકડાંની ભારી અને કાળે ભેંસે કુંભારણ સામે મળતી. આડો સર્પ ઉતરતો. ગામલોકો એને રોકવા મથતા. આવી રીતે માનવીના ભાગ્ય-વિધાનમાં જગતની અદ્રશ્ય શક્તિઓ આડથો ઉઘાડો ભાગ લેતી. લોક–કલ્પનાને આવા ચમત્કારોમાંથી જબ્બર બળ પ્રાપ્ત થતું. દેવ દેવીઓ જાણે કે માનવ–સૃષ્ટિની અંદર, માનવોને દુઃખે દુઃખી અને માનવોને સુખે સુખી થતાં આંટા મારતાં. આવી માન્યતાઓએ લોક–જીવનને રમ્યતા અને ભીષણતા એવા બન્ને રંગે રંગી દીધેલ હતું.

દામ્પત્યના રંગો

લોક–ગીતોમાં ગવાયલા દામ્પત્યમાંથી તો

'ઓશીકે નાગરવેલ્ય પાંગતે કેવડો રે'

એવી ધમક આવે છે. પરણીને આવતી નવ વધુ શું લાવે છે?

'લાવશે તેલ ફુલેલ કે ફુલ ભરી છાબડી રે.'

પત્નીની દ્રષ્ટિએ પોતાનો ભરથાર તો 'ગુલાબી ગોટો' બનીને ગવાયો છે. અને એવા ગુલાબની સાથે વસનારી નારી પોતાના માટે કેવી કલ્પના કરે છે?

"ફુલડીયાંની ફોર્યું સાહેલી મારી ચુંદડીમાં"

× × ×

"તારી સેજડીમાં ફુલ રે રમ રસીયા"

એવો ઉમંગમાં ઉગ્ર શૃંગાર લોક—જીવડીના જીવનમાંથી મઘમઘી ઉઠે છે. દંપતિને હીંચકવાના હીંડોળાઓ જાણે કે આસોપાલવની કે પારસ પીપળાની ડાળે બંધી રહ્યા છે. રૂમાલોની સામસામી અદલાબદલી થઇ રહી છે. હીંચકેથી પડતાં પડતાં પતિને માથે 'ખમા' 'ખમા' ની આશિષો જાણે કે વરસતી સંભળાય છે. પતિને ફરીવાર પરણાવવાના રમૂજી લાડ કોડ થઇ રહ્યા છે. એમ જીવનનો ઉલ્લાસ પંક્તિએ પંક્તિએ ગવાયો છે, હજુ યે ગવાતો આવે છે. અને ઉલ્લાસને બીજે પડખે સંતાપ જો ન હોત તો જગતમાં કરૂણાની કાવ્ય—સરિતાઓ ક્યાંથી આવત?

"અસતરી નો માગીએં રે,
ઉંબરાની રખવાળ મારા વા'લા."

એવી અનુકમ્પાભરી પંક્તિઓ ક્યાંથી અવતરી હોત? ચંદનની ડાળ સરખી ગુજરાતણ પુરૂષના વિકાર, વિદ્વેષ અને કોપની જ્વાળાઓમાં સળગતી સળગતી આ સુગંધ—ગીતો પ્રસરાવતી ગઇ છે. પતિએ એના ઉપર શોકયો આણી છે, અને ખારે બળતી નારીઓએ શોકયના સંતાપમાંથી પણ ટોળ—ગીતો ને મર્મ—ગીતો જન્માવ્યાં છે. 'સાયબાનાં લગ્ન' અને 'ઝેરી કાંટો' એ બન્ને ગીતોમાં શોકય પ્રતિની ખીજ વિનોદનું રૂપ ધરીને વહે છે. પોતાના જીવતા કંથનું બુરૂં થજો, એવું એ દાઝે બળતી બોલતી હોય, પણ એના મનમાં તો 'ઘણી ખમા' ની જ લાગણી ગુંજે છે. વ્હાલમના પ્રવાસો; રોકવાની આજીજીઓ: વિયોગના બાર બાર મહિનાની બદલાતી ઋતુઓ દેખી દેખીને એના હૈયામાંથી નીકળતા પોકારો: પતિની ગેરહાજરીમાં તેલ, ફુલ અને મેંદી જેવા વૈભવના ત્યાગ: ખાતાં પીતાં ને સૂતાં બેસતાં પતિનાં સ્મરણો: ઢળી જતી બારીઓ, ઝરી જતા ગોળીઆ અને લળી જતી સેજડીઓમાં

મોર બોલે મધુરી રાત રે
નીંદરા નાવે રે.
હું તો સૂતી'તી સેજ પલંગ રે
ઝબકીને જાગી રે.

એવી વિરહ—આકુલ દશા: સૂની સેજલડી: અને કુંજલડીની સાથે છૂટતા સંદેશાઓ: એ બધાં નારી—હૃદયનાં દર્શન છે. તેની સામે, કદી કદી ભાગ્યે આંસુ લ્હોતો તો કદી કદી અવળી સવળી ઠેક અને ડાબા પગની મોજડી મારતો, કોક હેતે હેતે પત્નીના હાથન

જાચરો ખમી લેતો અને વહુ કોપે ભરાય તો વહુનાં 'આણાં' પણ વાટતો ભરથાર આ લોક–ગીતોમાં તરવરે છે.

સાસરીયું

સાસરીયાંની ઝીંદગીએ ઘણી કરુણ ઘટનાઓ જમાવી છે તેની છાપ લોક–ગીતો ઉપર ઊંડી પડી છે. સાસરી–જીવન સામેની નારી–હૃદયની ચીસ સાદામાં સાદી રીતે કેવી તિક્ષ્ણ વાણીમાં ને કેવા જલદ ઢાળમાં નીકળી પડી છે!

'પીયરીયું આત વા'લું રે નઈ મા,
ને બળઉં સાસરીએ રે'

'વઢીઆરી સાસુ' ના સંતાપ પણ એવી જ લોકહ ભાષામાં ગવાય છે તે આગળ જોઈ ગયા છીએ. લાજ કાઢવી, પાણી ભરવાં, દળણાં દળવાં, અરે 'વહુ' એવું અળખામણું સંબોધન સાંભળવું, તે પીયરના શુદ્ધ જીવનમાં મ્હાલતી દીકરીને ઝેરના ઘુંટડા જેવું વસમું લાગે છે. તેમ બીજી બાજુ કોઈ 'રંગભર રસિયા'ની રસિકા 'રાણી રાજવણ' ને સુખ સાંપડયાં હશે એટલે એણે તો 'તને વા'લું કોણ?' એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સાસરા ને પીયર બન્ને ઉપર સરખી જ વ્હાલપની સરિતા વહાવી. પણ એવાં દૃષ્ટાંત દેનારાં ગીતો તો વિરલ છે. સાસરીયાનાં કાળા ધોળા રંગોની છાપ જોવી હોય તો લોક–ગીતોમાં પ્રત્યેક સ્વજનને માટે કેવાં વિશેષણો યોજ્યાં છે તે વાંચીએ :—

સાસરો : એટલે તો ડોલતો ડુંગર : રજપૂત રાજીઓ : ગામનો ગરાસીઓ : ચોરાનો ચોવટીઓ : અરજણ ભીમ : એની લાજ કાઢ્યાની હામ થાય. એ બધાં તો મહત્તા સૂચવનારાં સંબોધનો. પણ કોઈ કોઈ વાર સસરાજી 'સૂખીડું કુલ' પણ બની જાય છે. દાઝ ચડે ત્યારે 'સસરા મારો શિયાળ ડળી' પણ કહેવાય છે.

સાસુ : સાંગામાચીએ બેસનારાં : ઝળહળતી નદીએ ન્હાનારાં : સમદર લે'ર (સમુદ્રની લહરી) : દેવ–દર્શને જનારાં : એમને પાયે પડવાની હોંશ થાય. એટલી એમની મોટપ : એટલી એમની પુન્યશાળી પ્રેરનારી વૃદ્ધાવસ્થા : ત્યારે બીજી બાજુ એમના સ્વભાવનું કેવું દુઃખદ દર્શન અનેક વિશેષણોમાં થઈ રહે છે! એ તો નરજાણ નાગણી : દળણાં દળાવનારી, વહુને ઓરડીએ

જેઠાણી અને માગતે સીંચણીયું મેલી પાછલે પરોઢીયે પાણી ભરવા-જનારી : ચરખો કાંતનારી : પુણીએ પુણીનો હિસાબ માગનારી : એને તો નાગણી કહે! એવી વધુ-હૃદયની જ્વાળાઓ કાવ્યોમાં સળગે છે.

જેઠ : ઘાડાંનો ખેલવનારો, અષાઢીલો મેહુલો, એની હાજરીમાં તો કુલિન વધુને

'ઝીણું બોલ્યાની ઘણી હામ રે',

પણ એની વસમી બાજુ યે ખરી. એટલે જ

“સાસરીયામાં મારા જેઠજી ભુંડા,
“લાજડીયું કઢાવે રે, મા મા,
ને જાઉં સાસરીએ રે ”

જેઠાણી : મારી જોડીદાર સહાય બેઠડી ધવરાવતી: વાદળની વીજળી શી': પણ જેઠાણી એટલે તો વાદળીમાં વસનારી. પણ ખરી.

દેર : તો હસ્યા બોલ્યાનું ઠેકાણું: દૂધડા દોડાવતો હોય: દરિયા ઝાંપેલો દેડકો: દેવળસંગના દેરા જેવો: નાનો દેરીડો એ તો લાડકો: ચાટી ઘુંટીને મેંદીના વાટકા લાવે: લવિંગની લાકડી જેવો: તરવારના ધા જેવો.

ને : ઢીંગલે ને પોતીએ રમતી : નાનેરું બાળ : દેરા માયલી મારી જોડલ. દેરાણીનું ચિત્ર સર્વત્ર નિર્દોષ, મધુર જ છે.

નણંદ : હડાણ ચરકલી—એ તો આખરે

“ઉડી જશે પરદેશ વાળા.”

સોનાની થાળીમાં જમનારી: લાડકવાયી : પીયરમાં રાંક કશામણ પણ ખરી : કંકુડાના થાપા જેવી: કુટુંબમાં એનું સ્થાન, વહુ પાછળ નીમેલા નસુરલું છે.

નણદોઈ : વાંકી માથલો વાંદરો: જટાળો જોગી : નણદોઈ આવો બને અને નણંદ રાંડણી પડે, એ તો ઘણીયે ભોજાઈઓની વાંછના હોય!

પરંતુ કુટુંબ સંસારનાં આ નવરંગી ચિત્રોમાંથી સર્વોપરિ ચિત્ર તો ભાઈ-બ્હેનના સ્નેહનું છે. પતિનો માર ખાઈને લોહીલુહાણ થયેલી પત્ની પીયર ચાલી આવે ત્યારે ચોરે બેઠેલા દાદાજી, સાંગામાચીએ બેઠેલાં માતાજી અને ખાટલો ઘવરાવતાં ભોજાઈ તો પાધરો એવો જ પ્રશ્ન કરે છે કે

"કાં રે દીકરી વગર તેડ્યાં આવ્યાં જો"

દીકરીને પૂરા શ્વાસ પણ લેવા દીધા વગર, એને સુખદુઃખના સમાચાર પણ પૂછ્યા વગર સીધેસીધો આવા પ્રશ્નનો હુમલો શા માટે થાય છે? એટલા માટે કે માવતરને તો પોતાની આબરૂ વ્હાલી છે. મૃગલી જેમ શિકારીઓથી ઘેરાય તેમ આવા આક્રમણ વચ્ચે વીંટળાયેલી દીકરી આખરે જ્યારે ભાઈની પાસે જાય છે, ત્યારે ભાઈ બોલી ઉઠે છે કે

"ભલે રે બેની વગર તેડ્યાં આવ્યાં જો.
"ઉઠો વહુજી ઉનાં પાણી મેલો ને
સેંજલને ચોળીને નવરાવો જો,

એ જ રીતે ભોજાઈએ દુભવેલી બ્હેનને પાછી વાળીને માજાયો બોલી ઉઠે છે

"તારી ભાભીને પીયર વળાવું, તમે જમાડો
મોહનરાયનું જૂથ

બાર બાર વરસ થયાં સાસરીમાં રીબાતી બ્હેનને મળવા મા જણ્યો વેશ લઈને જાય છે અને પાણી ભરતી બ્હેન એ વિસરાયલા વીરને કેવી રીતે ઓળખી કાઢે છે!

ઓળખ્યો ઓળખ્યો કે માની આંખ્યુંની અણસાર,
બાપની બોલાશે વીરને ઓળખ્યો રે.

અને પછી તો ભાઈનાં સ્વાગત: ભાઈની પથારી: આખી રાત બેન પથારી પાસે બેસીને અંતરની કોથળી ઉઘાડી કરેલી સુખદુઃખની વાતો: વેદનાભર્યાં વીરે બ્હેનને પોતાના સાસરીયાં છોડીને પોતાની સાથે ચાલવા